

УДК 32.321+159.923.2

Л. Я. Угрин
кандидат політичних наук, доцент,
докторант кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету імені Івана Франка

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ «ІДЕНТИЧНІСТЬ» У ДОСЛІДНИЦЬКИХ СТРАТЕГІЯХ СОЦІАЛЬНИХ НАУК НЕКЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Поняття «ідентичність», незважаючи на появу в науковому дискурсі лише у 50–60-х рр. минулого сторіччя, має давню філософсько-антропологічну традицію осмислення в межах понять «тотожність», «само-свідомість», «самість». Відомо, що наукова рефлексія проблем ідентичності та ідентифікації і на рівні індивіда, і на рівні спільнот починається з часів античності та набула особливої актуальності сьогодні, оскільки поняття стало невід'ємним елементом дискурсу політичної та інших соціогуманітарних наук. «Поворот» у соціальних науках до вивчення культурних чинників, ідей, перетворив ідентичність із предмета на категорію аналізу. Одночасно міждисциплінарний характер ідентичності як категорії аналізу, її широке проникнення в дискурс соціальної та політичної практики перетворили його на багатозначне й одночасно розмите поняття, наслідком чого є незавершеність і відкритість дискурсу ідентичності.

Потреба концептуалізації ідентичності в межах предметного поля політичної науки актуалізує аналіз особливостей становлення цього поняття, його історико-філософських витоків. Ч. Тейлор із цього приводу зазначає, що ми не зможемо збагнути складність і багатство модерної (в розумінні сучасної) ідентичності, поки не усвідомимо, як воно «розвинулось із більш ранніх способів бачення людської ідентичності» [8, с. 9]. У цьому сенсі необхідним є розуміння передумов і процесів становлення поняття ідентичність у період пізнього індустріалізму, на зламі модерну та постмодерну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Проблематика концептуалізації поняття «ідентичність» у кінці XIX – другій половині XX ст. недостатньо відображена у вітчизняній політологічній літературі, що зумовлено передусім пізньою (кінець 90-х рр. XX ст.) інтеграцією поняття «ідентичність» у пострадянську гуманітарну науку та зосередженості на її філософських, антропологічних і психологічних аспектах. У цьому контексті важливими є праці В. Абушенко, І. Гояна, Ю. Єгорова, М. Заковоротної, Ф. Кононова, О. Матужкової, Г. Міненкова, Т. Орешети, Е. Орлової, Т. Соболя, Т. Стефаненко, М. Сусоева та інших вчених; у цих роботах автори дослідили історичні та наукові концептуалізації ідентичності в цей період.

Отже, мета статті – з'ясувати особливості становлення та концептуалізації поняття «ідентичність» у соціальних науках у період пізнього модерну.

Вклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Ви-

вчення і концептуалізація проблем, пов'язаних з ідентичністю, на зламі XIX–XX ст. відбувається у контексті переосмислення буття людини, її самоусвідомлення в умовах соціально-політичних трансформацій пізнього індустріалізму. Тодішнє суспільство характеризувалось радикальним ускладненням соціальної структури, посиленням диференціації за різними ознаками, серед яких важливими ставали професійні, гендерні, територіальні, детерміновані розвитком промисловості, торгівлі, урбанізацією, внутрішніми та зовнішніми міграціями населення як їхніми наслідком. Соціально-політична реальність набувала динамічних форм. Г. Зіммель підкреслив цю динамічність поняттям «фрагментів». Для нього ціле (суспільство) складалось із маленьких нестабільних фрагментів і виглядало лабіринтом, у якому взаємодіють індивіди і групи. За П. Штомпокою, «суспільство, що піддається змінам, не сприймається як сутність, об'єкт або система, а є мережею відносин, пронизаною напруженнями і гармонією, конфліктами і згуртованістю» [9, с. 265]. Суспільний поділ праці, з одного боку, сприяв спеціалізації та відокремленості видів діяльності (і груп, які ними займалися), а з іншого – посилював обмін і взаємодії між ними. На рівні індивідуальної свідомості картина світу також розколюється на «фрагменти»: втрачається цілісність та універсальність, характерна для традиційного суспільства. У цьому розірваному і фрагментованому просторі індивід міг усвідомлювати себе в межах багатьох альтернатив та варіантів. Дж. Г. Мід писав про цей час: «Ще ніколи не було такої непевності щодо того, що являють собою цінності, які намагається визначити економіка, які політичні права і обов'язки громадян, які для спільноти цінності дружби, пристрасності, батьківства, дозвілля, краси, соціальної солідарності в незліченних її формах або ті цінності, які зібрані під загальною рубрикою зв'язків людини з вищим співтовариством або Богом» [4, с. 209].

Розколотість і фрагментованість соціального світу поставили під сумнів цілісність, субстанціональність людської свідомості і загалом людської особистості як засадничого пункту у філософських рефлексіях і розумінні людської тотожності у попередній (класичний) період. «Жодна людина, – писав Г. Зіммель, – не знає, що конкретно слід мати на увазі під єдністю душі. Уявлення про те, що десь у нас перебуває нібито якась сутність, яка є єдиним і простим носієм духовних явищ, є абсолютно не доведене і з погляду теорії пізнання – не дійсний догмат віри. І ми повинні не тільки відмовитися від однорідної духовної субстанції, а й визнати, що в її змісті не можна також відкрити ніякої справжнього єдності» [3, с. 312].

З цього часу «уявлення про індивідуальність та ідентичність перестали опиратися на передумову одвічного

існування якоїсь «сутності» людської природи» [7]. Індивід як цілісність більше не сприймався даним таким при житті й тотожним «самому собі»; його цілісність могла бути реалізована лише в соціальному просторі міжсуб'єктної комунікації. Соціальна обумовленість стала основою дослідження та інтерпретації ідентичності як наукової категорії, що стосувалась індивідуального та колективного її виміру у пізньомодерний період. Проблема співвідношення, комунікації суспільства та індивіда, індивіда та держави, його самовизначення у термінах віднесення до певної групи (расової, етнічної) зумовила інтерес не лише до соціальних вимірів ідентичності, а й її політичних наслідків: «у політичному аспекті відношення між окремою людиною і всезагальною вимагає дуже помітного внеску саме від людини, що завжди пробуджує яснішу свідомість, на відміну від переважаючого сприйняття індивідом інших відносин між ним і його групою» [3, с. 321].

Ідея визначальності соціального виміру ідентичності була розвинута у працях Г. Зіммеля, Е. Дюркгейма, Ч. Кулі, Дж. Міда. Термін «ідентичність» ці автори (так само як їхні попередники) не використовували. Натомість для позначення індивідуальної тотожності вони звернулись до поняття самості (Self), яке акцентувало на характеристиках одиничного буття особистості, що забезпечують його самототожність. Проте самість визначалась ними не як характеристика, що первісно та апріорно дана індивіду, а як його ознака, що формується у процесі міжособистісних і соціальних взаємодій (інтерацій). У межах цього підходу основними механізмами формування самості визнавались самоприписування до певної групи (спільноти), самопротиставлення іншим групам. Зокрема, німецький філософ і соціолог Г. Зіммель визначив два типи відносин, які еднають індивіда з групою: однаковість і реальний взаємний зв'язок. У цьому єднанні індивідуальні якості Я набирають форми і змісту, причому індивідуальність зростає зі збільшенням кількості членів групи і загалом розширення і диференціації соціального середовища. Механізм самоідентифікації індивіда Зіммель описує через метафору «соціальних кіл». Самоідентифікація з однією групою дає змогу самопротиставлення іншій спільноті й вивільнення з-під її регламентуючого тиску. Чим вужче («мале») коло (сім'я, друзі), тим воно значуще для індивіда, проте, одночасно воно обмежує його індивідуальність. Завдяки різноманітності своїх нахилів та інтересів індивід приєднується до інших груп (кіл) – добровільних (у тому числі політичних) асоціацій, але вже в новій якості – «в усвідомленій та підсиленій формі». Якщо соціальне оточення, у якому активно діє індивід й у якому його інтереси мають підтримку, розширюється, то там утворюється більше вільного простору для розвитку його індивідуальності. Іншими словами: замість примусового приписування в «єдине коло» (характерне для попередніх історичних періодів), індивід має змогу поєднуватися з подібними собі з різних кіл. Але широка соціальна група як ціле нівелює індивідуальні відмінності, а індивід як його частина, за Зіммелем, володіє меншою унікальністю. «Особистість відає себе соціальному колу й губиться в ньому заради того, щоб потім знову відтворити свою самотність шляхом індивідуального перехрещення соціальних кіл. <...> За своїм походженням особистість

є тільки пунктом, у якому перехрещується безліч соціальних ниток» [3, с. 414].

Г. Зіммель обґрунтував, що свобода самопояснення (а отже, і самоідентифікації) індивіда значною мірою обмежена та визначена соціальною структурою суспільства, проте наявність слабких і сильних зв'язків («малих і великих кіл») в її межах сприяє вільному вибору самоприписування до тієї чи іншої групи і відповідно процесу індивідуалізації, потреба якої відповідає соціально-економічному та політичному контексту пізньоіндустріального суспільства. Для Зіммеля свобода індивіда асоціювалась з відмінностями, а тотожність – з тотальністю і навіть з репресивністю. Дилема «тотожність – відмінність», характерна для класичного періоду, яка вирішувалась на користь тотожності, трансформується в дилему «тотальність – свобода» з домінуванням свободи відмінностей. Якщо в класичний період основним в ідентичності було неперервне існування форми, то Зіммель звертається до процесуальних і функціональних її аспектів. Хоча дослідницький інтерес Г. Зіммеля був зосереджений на проблемах індивіда, він окреслює його «становище і долю», «визначену йому тою взаємодією з іншими, яка й об'єднує його з ними в одне соціальне ціле» [3, с. 321], тобто досліджує їх в контексті належності індивіда до соціальних спільнот, міжгрупових і внутрішньогрупових відносин. У цьому вагоме значення поглядів Г. Зіммеля для подальшого вироблення методології дослідження колективних ідентичностей, які за своєю природою є політичними.

Вирішальну роль у процесі ідентифікації людини відводив соціальному чиннику і Е. Дюркгейм. Основу для ідентифікації індивіда він вбачав у колективних уявленнях – системі ідей, звичаїв, релігійних вірувань, моральних настанов, громадських інститутів, які формуються і підтримуються соціумом у декількох поколіннях. Вони розглядались ученим зразками для ідентифікації особистості в процесі його життя і «способом, яким група осмислює себе у відносинах з об'єктами, які на неї впливають» [2, с. 2].

Важливо підкреслити, що у структурі особистості Е. Дюркгейм вирізняв індивідуальне і соціальне «Я». Індивідуальне «Я» є виміром виключно приватного життя індивіда і відображенням його егоїстичної природи. Соціальне «Я» – ніби «друга істота» в людині – є сукупністю поглядів, почуттів, звичок. Процес ідентифікації індивіда Дюркгейм описував об'єднанням у єдине та ціле індивідуального і соціального «Я», але одночасно вказував на пріоритетність соціальних механізмів у цьому процесі, оскільки не суспільство виникає з індивідів, а індивід із суспільства.

Важливе місце у вивченні ідентичності відіграли праці попередника теорії символічного інтеракціонізму Ч. Кулі, який сформулював поняття «дзеркальної (відображеної) самості» («Looking Glass Self») – уявлення індивіда про самого себе, яке формується на основі того, як «Я» сприймають інші; як вони реагують на те, що бачать в «Я»; як «Я» відповідає на сприйняття інших. Іншими словами: те, як індивіда оцінюють інші, суттєво впливає на його самість. Необхідним чинником становлення «Я» Кулі вважав взаємодію з групою, яка найближча індивіду: сім'я, неформальні, професійні групи. Групи виробляють тільки їм влас-

тиві смисли та реальності, які можуть змінюватися у процесі взаємодій в міру трансформацій спільних для всіх членів групи значень. Отже, ідентичність в теорії Ч. Кулі належить до сфери самосвідомості індивіда і формується з його узагальнених реакцій на думку про нього людей, що його оточують, а ідентичність є результатом взаємодії з іншими людьми, засвоєння суспільних норм, цінностей, способів діяльності. Підкреслимо, що з погляду Ч. Кулі, очевидно, що ідентичність формується в процесі спільного розвитку особистості та суспільства; соціальні та політичні відносини суттєво впливають на формування цілісного Я.

Продуктом соціальної взаємодії розглядав самість (ідентичність) і Дж. Г. Мід, якого вважають основоположником символічного інтеракціонізму. Учений довів, що для розуміння себе індивіду необхідні життя у суспільстві та комунікація з його членами. У процесі комунікації з членами суспільства формується узагальнений (генералізований) Інший, яким можуть бути і первинні групи (наприклад, сім'я), і суспільство загалом з його нормами та цінностями. Індивід, за Мідом, усвідомлює себе лише тоді, коли дивиться на себе очима значущого чи узагальненого (символічного) Іншого. Отже, механізм індивідуальної самості засновується на рефлексивності – здатності індивіда несвідомо ставити себе на місце інших і сприймати себе з чужої позиції – «дивитися на себе зі сторони».

У розвитку самості Дж. Мід виключне значення відводить символічній комунікації – вербальній і невербальній, але особливо акцентує на ролі мови, яка є носієм колективного досвіду суспільства. Послідовники Міда вважали, що через символи та знаки, сформовані спільно у взаємодіях між людьми, індивіди сприймають світ, себе і набувають самоідентичності.

У структурі особистісного Я (Self) Дж. Мід вирізняє дві підсистеми: «І» і «Ме». «І» – індивідуальний елемент особистості, який виявляє себе у рефлексивному ставленні індивіда до себе і неповторній «реакції організму на установки інших» [5, с. 166]; «Ме» – соціальний елемент, який відображає зовнішні установки, що вимагають від «І» певної реакції. «Ме», за Мідом, – інструмент вписаності індивіда у колективні інтеракції, які пов'язані з певними соціальними обмеженнями: «Те, що явлено індивіду в безпосередньому переживанні свого Я при прийнятті установок іншого, ми називаємо «Ме». Це те Я, яке здатне зберігати себе у співтоваристві і визнається співтовариством, оскільки визнає інших» [6, с. 173]. Співвідношення «І» і «Ме» в особистісному «Я» визначають основні поведінкові реакції – або у самоствердженні (домінує «І»), або у служінні суспільству (домінує «Ме»). Здатність людини сприймати свою поведінку як єдине ціле, рівновага імпульсивного (не рідко егоїстичного) «І» і соціального «Ме» й символізує виникнення самості (Self). В цьому сенсі вони є два взаємопов'язані елементи самості. Самість, з погляду Міда, містить не лише інтеракції суспільства та індивіда, але й самосвідомість людини, її рефлексію над власною поведінкою та внутрішній діалог між «І» та «Ме». Соціальне сприйняття самості, відповідно, полягає у ставленні до самості як до стрижня чи центру, які містять не лише взаємовідносини суспільства та індивіда, а й самосвідомість людини, її рефлексію над власною поведінкою та внутрішній діалог особистості.

Отже, самість у поглядах Міда і загалом у символічному інтеракціонізмі не дана індивіду з народження, а є його набутою якістю і з'являється лише за умови його залученості у соціум (соціальну групу), спілкування з членами цієї групи, а також (що важливо) прийняття ролей та діяльність, через яку ролі реалізуються. Ідентичність (самість) формується в діяльності і через діяльність. Це давало змогу аналізувати самість як процес пристосування індивіда і до усталеної, структуруючої суспільства, системи соціальних і політичних взаємодій («Ме») і до постійно змінних суспільних умов і особистих обставин («І»). Відповідно і суспільство, й індивід розглядаються як дві взаємозалежні саморозвиваючі системи самості.

Аналіз низки наукових джерел соціологічного напрямку дає змогу зробити висновок, що в кінці XIX – початку XX ст. під впливом ускладнення соціально-політичної реальності і структури соціальних відносин індустріального суспільства, збільшенні кількості соціальних інститутів та посиленні залежності індивідів один від одного у європейській науці відбулося розширення предметного поля дослідження ідентичності та її дискурсу через вирізнення її соціального та комунікативного вимірів. Ідентичність (самість) аналізувалася як відкритий процес формування самосвідомості індивіда через сприйняття себе іншими та інтеріоризацію соціальних норм, інститутів, символів, тобто, через взаємодію індивіда й суспільства. З такого погляду, ключ до розуміння ідентичності знаходився не стільки в індивіді, його духовній структурі, внутрішній самості, скільки в аналізі тих контекстів, у які він був залучений через діяльність. В дослідженні самості в цей період були обґрунтовані ключові поняття, передусім інтерсуб'єктивність, Інший, ширше концептуалізовані в сучасний постмодерний період. Зокрема, ідея Дж. Міда про генералізованого Іншого стала вихідним принципом в інтерпретації концепту колективної ідентичності. Нові тенденції в дослідженні ідентичності виявились у вирізненні різних її типів, зокрема у вирізненні індивідуальної (самоідентичності) і соціальної (колективної по своїй суті) ідентичності, встановленні взаємозв'язків у процесі їх формування. Загалом закладались традиції не лише опису тотожності індивіда чи суб'єкта, яка була незмінною як об'єкт дослідження, а й аналізу процесу ідентифікації, детермінованого складним взаємопереплетенням зовнішніх чинників.

Окрім соціологічного напрямку, проблема ідентичності одночасно активно досліджувалася в психології. Саме в межах психоаналізу виник і набув поширення термін ідентичність у другій половині XX ст. Проблематика ідентичності розроблялась у працях психоаналітиків З. Фрейда, Е. Еріксона, К. Ясперса, Е. Фромма. Значний вплив на ці дослідження, так само як і дослідження соціологічного напрямку, мали погляди американського психолога і філософа В. Джеймса, що свідчить про первісно міждисциплінарний характер формування наукового дискурсу ідентичності. У двотомній праці «Принципи психології» (1890 р.) він, послуговуючись звичним для класичного періоду поняттям «тотожність», інтерпретує її «суб'єктивним почуттям відповідності собі».

В. Джеймс поділяє основні елементи особистості на класи: 1) фізичну особистість; 2) соціальну особистість;

3) духовну особистість. Ці класи він розташовує ієрархічно за значенням: фізична особистість розташована знизу, духовна – згори, між ними – соціальна та матеріальна. І хоча перевагу в дослідженнях він надає процесам індивідуального пізнання та самототожності, вчений підкреслює значний вплив «реального світу» на індивідуальність людини, що виявляється комбінацією фізичних станів і моральних цінностей. Соціальна (громадська) особистість виникає з «визнання нас особистістю іншими представниками людського роду» [1, с. 82], причому індивід може мати стільки соціальних особистостей, скільки індивідів мають уявлення про нього і визнають у ньому особистість.

Поняття «ідентифікація» у своїх працях вперше описав основоположник психоаналізу З. Фройд. Його інтерпретація ідентифікацій та їхніх наслідків зумовлені фундаментальним припущенням ученого про існування несвідомого як основи людської індивідуальності. Вчений вважав ілюзією приписувати людині свободу волі, розум, якими, згідно з принципами європейського Просвітництва природа наділила кожного індивіда. Усі процеси свідомості та самосвідомості індивіда, доводив Фройд, детерміновані несвідомими й підсвідомими імпульсами і мотиваціями.

Визначенню поняття «ідентифікація» З. Фройд присвятив розділ у праці «Психологія мас та аналіз людського Я». Це, з його погляду, «найбільш ранній вияв емоційного зв'язку з іншою особою», передусім дитини з батьком; вона «прагне сформувати власне Я за подобою іншого, взятого за «взірець» [10, с. 138, 139]. У «Вступі до психоаналізу» Фройд описав це поняття «отоотожненням одного Я з якимсь чужим Я, внаслідок чого перше Я в певних аспектах поводить так, як друге, наслідуює його, якоюсь мірою вбирає його в себе» [11, с. 351]. Це дає змогу припустити, що Фройд розумів ідентичність як тотожність, як певну форму прив'язаності до іншої особи.

У психічній структурі індивіда вчений вирізняв три сутності: «Я» (або Его), Воно та над-Я (або супер-Его). «Я» Фройд розглядає своєрідним стрижнем, навколо якого формується особистість (і її ідентичність); «Я» забезпечує безперервність та послідовність поведінки індивіда на основі його досвіду, який значною мірою формують біологічні та психологічні чинники. Проте через це «Я» завжди вразливе до інстинктивних аспектів життя індивіда, що не знаходять повної реалізації. Їх контролює та обмежує асоціальну поведінку супер-Его, яке є інтеріоризацією батьківської інстанції («вихователя») і соціальних інститутів. Тобто, з погляду Фрейда, Его («Я») постає внаслідок боротьби між репресивними заборонами з боку батька і суспільства та інстинктивними імпульсами з боку Воно. Отже, З. Фройд розглядав ідентифікацію не лише у контексті психічного життя індивіда, а й у соціально-політичному контексті функціонування суспільства та його інститутів, з'ясувавши механізми взаємозв'язку психічного і соціального у процесі ідентифікації та становлення людського Я.

Тому зрозумілим є факт, що З. Фройд застосовував поняття «ідентифікація» не лише для дослідження внутрішнього світу індивіда, а й для аналізу групових явищ, зокрема поведінки мас, які стали соціальним підґрунтям виникнення тоталітарних режимів у Єв-

ропі. Звертаючись до поглядів соціальних психологів Г. Ле Бона і В. Макдугалла, він писав про ідентичність масової людини. У масі, стверджував учений, безслідно зникає (хоча й тимчасово) індивідуальність, окрема людина відмовляється від свого «Я-ідеалу» і замінює його масовим ідеалом, втіленим в особі вождя. Фройд наголошує, що особливість ідентифікації масової («афективної») спільноти полягає у характері зв'язку з вождем [10]. Отже, Фройд переніс на суспільні відносини амбівалентне, емоційне ставлення хлопчика до батька (Едипів комплекс): прихильність до батька та ідентифікація з ним трансформується в ідентифікацію з лідером своєї групи та прихильність до її членів, а почуття суперництва, ворожості та агресії переносяться на членів «чужих» груп (тобто Інших). Ідентифікація з лідером групи, і політичної також, є, за Фрейдом, основою формування групи й одним із пізніх варіантів подолання Едипового комплексу: «Усім учасникам маси потрібно бути рівними між собою, але всі вони хочуть влади над собою одного» [10, с. 197].

Психоаналітична традиція в інтерпретації ідентичності (на відміну від соціологічної) найбільше зосереджувалася на внутрішніх прагненнях людини, «розірваності» свідомості, незбігу того, що «Я» є насправді, що «Я» думає про себе сам і що думають про нього інші. Проблема усвідомлення ідентичності на індивідуальному рівні представлена у працях німецького філософа та психіатра К. Ясперса. У своїй докторській дисертації «Загальна психопатологія», захищеній у 1913 р., він оперує поняттям «ідентичність» і описує її як одну з чотирьох (поряд із почуттям діяльності; усвідомленням власної єдності; унікальністю) формальних ознак свідомості «Я»: «Третя ознака свідомості – усвідомлення власної ідентичності в часі» [12, с. 76], що означає, що «Я» залишається тим, ким було завжди. Ці ознаки свідомості «Я», на нашу думку, доповнюють характеристику його самототожності, зберігають її неперервність у часі й забезпечують розвиток «Я», яке може мати різні рівні. Відсутність однієї з ознак викликає аномалії (патології) «Я».

Сучасні дослідники ідентичності вважають, що термін «ідентичність» першим почав застосовувати З. Фройд, проте концептуально, а не термінологічно [7]: він згадував його у «Трактуванні сновидінь», «Психології мас...» і в «Тотемі і табу», але чітко не визначив. Вперше, на думку багатьох науковців, поняття «ідентичність» було ґрунтовно представлено і описано в роботі американського психолога Е. Еріксона «Дитинство і суспільство» (1950), який продовжив психоаналітичну традицію З. Фрейда і називав його та В. Джеймса натхненниками своєї теорії.

Ідентичність індивіда, за Еріксоном, засновується на «двох одночасних спостереженнях – на відчутті тотожності самому собі та неперервності свого існування у часі та просторі, а також на усвідомленні того факту, що твої тотожність і неперервність визнаються іншими» [13, с. 58–59]. Вона дає змогу індивідам сформулювати переконання про себе, на основі яких вони зіставляють те, чим вони подібні на інших людей, з тим, чим вони відрізняються від них.

Визначимо основні положення інтерпретації ідентичності Еріксоном. По-перше, він розрізняє поняття «ідентичність» та «ідентифікація». Фройдове

поняття «ідентифікація» він описує як один із процесів і механізмів формування ідентичності, який передбачає ототожнення, уподібнення, навіть імітацію з людьми (наприклад, батьками в ранньому віці), на яких індивід прагнув (чи примушувався) бути подібним. Тому, з одного боку, особистість розглядалась сумою усіх послідовних ідентифікацій в ранній період, коли дитина ототожнює себе з людьми від яких залежна, з іншого, – «ідентифікація як механізм має певні обмеження» для формування ідентичності. Ідентичність, стверджує Еріксон, «виростає з вибіркової відмови від одних і взаємної асиміляції інших дитячих ідентифікацій і їх об'єднання в нову конфігурацію, яка своєю чергою визначається процесом, з допомогою якого суспільство (часто через субкультури) ідентифікує юного індивіда з тим, ким він, само собою зрозуміло, повинен стати» [13, с. 169]. Іншими словами, ідентичність, по Еріксону, постає не «простою сумою ранніх ідентифікацій» [13, с. 167], а є сукупністю ідентифікацій, притаманних індивіду, яка при цьому набуває нових характеристик. Отже, ідентичність, у розумінні Еріксона, не є статичною і незмінною; вона формується і розвивається впродовж всього життя індивіда, що передбачає її динаміку впродовж всього життєвого циклу (поділеного на вісім окремих стадій). Та й розвиток індивіда не починається і не закінчується ідентичністю, а сама ідентичність для зрілої людини є відносною і потрібною, як «якір у швидкоплинному існуванні людини «тут і тепер» [13, с. 51]. Іншими словами, ідентичність є функціональним ядром індивіда, що забезпечує неперервність свідомості і цілісність особистості; вона кристалізується у внутрішній структурі індивіда й відображає усвідомлення ним свого місця і ролі в суспільстві.

Розвиваючи вчення З. Фрейда, Еріксон вирізнив у структурі ідентичності два аспекти – «Я-ідентичність» («Я-аспект») і «єго-ідентичність» («єго-аспект»). «Я-ідентичність» виникає з життєвого досвіду, в процесі якого тимчасові «Я» реінтегруються у набір ролей, що гарантують соціальне визнання; «єго-ідентичність» – результат синтезуючої функції психіки на межі «єго», точніше на межі соціальної реальності. Різниця між «єго-ідентичністю» та «Я-ідентичністю» в концепції Е. Еріксона досить суттєва: «Я» – усвідомлене, «єго» – несвідоме; «Я» пов'язується з образами і рольовими функціями індивіда, «єго» – через синтезуючу функцію задає якість існування індивіда, формує внутрішній простір і час особистості.

По-друге, Е. Еріксон акцентує на обумовленості ідентичності індивіда суспільством, зовнішнім оточенням. Розглядаючи індивіда «об'єктом індивідуальної і суспільної психології» [13, с. 51], Еріксон передусім пов'язує природу ідентичності із суспільством й тому називає «єго-ідентичність» психосоціальною, оскільки її природа передовсім пов'язана з суспільством. У «Молодому Лютері» він задекларував: «Фрейдова картина людини неповна, оскільки в ній домінує те, що співвідноситься зі зовнішнім світом, що веде людину вперед і вгору» [14, с. 6]. Він критикує традиційний психоаналіз, який «не в змозі повністю осягнути ідентичність, оскільки не виробив термінології, яка опи-

сує середовище» [13, с. 340]. Під середовищем Еріксон розумів всезагальну культуру, минулу і сьогодишню, об'єктивний світ навколо і всередині індивіда. Середовище (суспільство) пропонує індивіду певний набір ідентичностей – від ідентичності дитини, батька чи матері – до професійних і політичних ідентичностей. Тому ідентичність – результат взаємодії самоідентифікації й ідентифікацій з Іншими.

По-третє, Е. Еріксон підкреслює необхідність розрізнення ідентичності індивіда та ідентичності групи [13, с. 58]. Ідентичність виявляється на різних рівнях – свідомому і несвідомому, як ми уже відзначали, а також груповому, оскільки «локалізоване в ядрі індивідуальної, але також і суспільної культури» [13, с. 31]. У цьому сенсі Еріксон пов'язує ідентичність індивіда зі здатністю особистості усвідомлювати себе членом соціальної групи і виконувати інтеріоризовані соціальні ролі, а розвиток індивіда спрямований на соціальну адаптацію. Групова ідентичність розглядається Еріксоном як залученість індивіда у різні спільноти, підкріплена суб'єктивними відчуттями спільності та солідарності з членами групи. Вона допомагає індивідам – членам соціальної групи усвідомити та відчутти взаємозв'язок і належність до конкретного суспільного організму. У такому сенсі проблема соціальної ідентичності стає проблемою міжгрупових відносин, політичних за своєю сутністю.

Еріксон розрізняє колективні і національні (і расові) ідентичності, кожна з них має колективне «єго» – ядро кожної культури – одночасно тверде та еластичне, щоб узгоджувати неминучі суперечності, інтегрувати індивідуальні відмінності, зберігаючи почуття ідентичності й цілісності. З абсолютизацією національних ідентичностей Е. Еріксон, поділом людства на «псевдовиди» вчений пов'язував можливі війни, насильство та тоталітаризм.

У контексті групової та колективної ідентифікації Еріксон розглядає вплив ідеології на взаємодії індивіда та суспільства. Визначаючи ідеологію когерентною (але спрощеною) сукупністю окремих образів, ідей, ідеалів, що формують світогляд, образ світу політичне кредо, він вказує на важливі ідентифікаційні функції ідеології – забезпечувати «членам групи когерентність, загальну орієнтацію в просторі і часі, в засобах і цілях» [13, с. 198].

Окрім концептуалізації понять «ідентифікація» та «ідентичність», заслуга Еріксона – у систематичному дослідженні криз ідентичності. Це поняття, за свідченням Еріксона, виникає під час Другої світової війни для опису «втрати в результаті екстремальних умов відчуття тожності особистості й неперервності часу» у військовослужбовців. Еріксон найбільшу увагу приділив дослідженню криз ідентичності на особистісному рівні, що виявлялися у фрагментації особистості, несумісності різних аспектів Я і його соціальних ролей. Проте кризи ідентичності сприймалися ним об'єктивним явищем: розвиток ідентичності відбувається саме через кризи, які могли бути вирішені тільки через нові ідентифікації.

Узагальнюючи, наголосимо, що кризи ідентичності, за Еріксоном, є виявом втрати збалансованості її елементів через радикальні зміни. Тому його погляди на кризу ідентичності мали не лише вузькоспеціалі-

зований (психоаналітичний), а й загальнонауковий характер, вплинули на їхнє трактування у соціології та політології. До того ж Еріксон акцентує на взаємозв'язаності криз ідентичності окремої людини й історичних, політичних криз. Дослідження Еріксона знову ж таки підтверджують виразну тенденцію до актуалізації ідентичності в середовищі радикальних соціально-політичних, культурних трансформацій, які неминуче супроводжуються кризами на різних рівнях.

Загалом праці Еріксона сприяли термінологічному оформленню і обґрунтуванню поняття «ідентичність», «криза ідентичності», їхнього виходу за межі психоаналітичної тематики і формування міждисциплінарного дискурсу ідентичності. Концепція Еріксона дала поштовх подальшому концептуальному оформленню поняття ідентичності у соціальних науках і різних методологічних напрямках, плюралізм яких відображав постмодерну ситуацію.

Висновки з дослідження та перспективи подальших пошуків у цьому науковому напрямі. На кінець 50-х рр. ХХ ст. найпоширенішим у визначенні та концептуалізації самототожності суб'єкта стало поняття «ідентичність», започатковане в межах психоаналізу та сформоване в контексті взаємопроникнення філософського, соціологічного, психологічного дискурсу. Воно акцентує увагу на концептуальному зв'язку індивіда та суспільства/держави, підкреслює соціальну обумовленість явища, його контекстуальність, інтерсуб'єктивність та значення Іншого в процесі ідентифікації.

Література

1. Джемс У. Психология / У. Джемс ; под ред. Л.А. Петровской. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
2. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Дюркгейм Э. ; пер. с франц., сост., послесл. и прим. А.Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
3. Зиммель Г. Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования / Г. Зиммель / Избранное ; пер. с нем. – М.: Юрист, 1996. – Том 2 : Созерцание жизни. – С. 301–465.
4. Мид Дж.Г. Философия настоящего / Дж.Г. Мид ; под ред. А.И. Мерфи ; предисл., введ. А.И. Мерфи; вступит. слово Дж. Дьюи ; пер. с англ. В.Г. Николаева, В.Я. Кузьмина (доп. очерк IV) ; под науч. ред. В.Г. Николаева ; закл. ст. В.Г. Николаева. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – 272 с.
5. Мид Дж. Я и субъективное / Дж. Мид / Избранное : сб. переводов ; сост. и перев. с англ. В.Г. Николаев, отв. ред. Д.В. Ефременко. – М.: ИНИОН РАН, 2009. – 290 с.
6. Мид Дж. «I» и «Me» как фазы Я / Дж. Мид / Избранное : сб. переводов ; сост. и перев. с англ. В.Г. Николаев, отв. ред. Д.В. Ефременко. – М.: ИНИОН РАН. – С. 170–177.
7. Миненков Г. Концепт идентичности: перспективы определения (часть I) / Г. Миненков [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://belintellectuals.eu/publications/174/>.
8. Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасної ідентичності / Ч. Тейлор ; пер. з англ. ; заг. ред. А. Васильченка. – К.: Дух і літера, 2005. – 696 с.

9. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка ; пер. с англ. ; под. ред. В.А. Ядова. – М.: Аспект-пресс, 1996. – 416 с.

10. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я» / З. Фрейд / З. Фрейд. По ту сторону принципа удовольствия ; пер. с нем. – Харьков: Фолио, 2010. – С. 138–284.

11. Фрейд З. Вступ до психоаналізу : лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками / З. Фрейд ; пер. з нім. П. Таращук. – К.: Основи, 1998. – 709 с.

12. Ясперс К. Общая психопатология / К. Ясперс ; пер. Л.О. Акоюн. – М.: Практика, 1997. – 1053 с

13. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. А.В. Толстых. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.

14. Эриксон Э.Г. Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование / Э.Г. Эриксон ; пер. с англ. А.М. Каримского. – М.: Московский философский фонд «Медиум», 1996. – 560 с.

Анотація

Угрин Л. Я. Концептуалізація поняття «ідентичність» у дослідницьких стратегіях соціальних наук неklasичного періоду. – Стаття.

З'ясовано, що концептуалізація поняття «самість» та «ідентичність» у неklasичний період відбувалась переважно в межах теоретичних принципів соціології (Г. Зиммель, Е. Дюркгейм, Дж. Мід, Ч. Кулі) та психоаналізу (З. Фрейд, Е. Еріксон, Е. Фромм), що зумовило вирізнення та актуалізацію її психосоціального та комунікативного контекстів, розуміння як відкритого процесу формування самосвідомості суб'єкта через сприйняття себе Іншими та інтеріоризацію соціальних норм, впливи несвідомого у психічній структурі особистості. Нові тенденції в дослідженні ідентичності виявились у вирізненні різних типів ідентичностей, зокрема індивідуальної (самоідентичності) і соціальної (колективної за своєю суттю), встановленні взаємозв'язків у процесі їх формування.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, самість, Інший, інтерсуб'єктивність, психосоціальна ідентичність.

Аннотация

Угрин Л. Я. Концептуализация понятия «идентичность» в исследовательских стратегиях социальных наук неклассического периода. – Статья.

Выяснено, что концептуализация понятия «самость» и «идентичность» в неклассический период происходила преимущественно в пределах теоретических принципов социологии (Г. Зиммель, Э. Дюркгейм, Дж. Мид, Ч. Кули) и психоанализа (З. Фрейд, Э. Эриксон, Э. Фромм), что обусловило выделение и актуализацию ее психосоциального и коммуникативного контекста, понимание как открытого процесса формирования самосознания субъекта через восприятие себя Другими и интериоризации социальных норм, влияния бессознательного в психической структуре личности. Новые тенденции в исследовании идентичности обнаружились в выделении различных типов идентичности, в частности индивидуальной (самоидентичности) и социальной (коллективной по своей сути), установлении взаимосвязей в процессе их формирования.

Ключевые слова: идентичность, идентификация, самость, Другой, интерсубъективность, психосоциальная идентичность.

Summary

Uhryn L. Y. Conceptualization of the term “identity” in research strategies of social sciences of non-classical period. – Article.

It's found out that the concepts of «selfness» and «identity» in the non-classical period were conceptualized mainly within the theoretical principles of sociology (G. Simmel, E. Durkheim, G. Mead, Ch. Cooley) and psychoanalysis (S. Freud, E. Erikson, E. Fromm). This led to the distinction and actualization of psychosocial and communicative contexts

of such conceptualization, its understanding as an open process of forming the self-consciousness of the individual through his/her perception by Others and interiorization of social norms, influences of unconscious in mental structure of the individual. New trends in the identity research were manifested in distinguishing different types of identities, including individual (self-identity) and social (collective in its essence), establishing relationships in the process of their formation.

Key words: identity, identification, selfness, Other, intersubjectivity, psychosocial identity.